

ในการศึกษาคติเรื่องครุฑจากศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยนั้น เป็นการศึกษาพิจารณาจากรูปแบบของศิลปกรรมและคติความเชื่อควบคู่กันโดยตลอด ตามวัตถุประสงค์ในการศึกษากำหนดคติความเชื่อและบทบาทของครุฑที่ปรากฏในวรรณคดีทางศาสนาซึ่งมีส่วนช่วยให้การศึกษาความสัมพันธ์ทางแนวความคิดที่เกิดขึ้นในผลงานศิลปได้เป็นอย่างดี และจากความสัมพันธ์ทางแนวความคิดและรูปแบบที่เกิดขึ้นนี้ ทำให้สามารถเข้าใจแนวทางในการสร้างศิลปกรรมรูปครุฑในประเทศอินเดีย เขมรและประเทศไทยซึ่งสัมพันธ์สืบต่อกันมาเป็นเวลานาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งศิลปกรรมรูปครุฑในประเทศไทยในช่วงระยะเวลาหนึ่งซึ่งได้รับอิทธิพลทางรูปแบบและแนวความคิดมาจากเขมร และจากการศึกษาเปรียบเทียบของรูปแบบนี้ ช่วยทำให้สามารถกำหนดอายุของศิลปกรรมรูปครุฑในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ดังนั้น ในการศึกษาแนวความคิดและรูปแบบทางศิลปกรรมรูปครุฑในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยนี้ จึงได้พิจารณาทั้งรูปแบบทางศิลปกรรมและแนวความคิดคติที่ใช้เป็นเรื่องราวหรือเนื้อหาที่เป็นองค์ประกอบในการสร้างศิลปกรรมรูปครุฑควบคู่กันไปโดยตลอด อย่างไรก็ตาม ในระหว่างที่ทำการศึกษานี้ได้พบปัญหาในด้านตัวแปรบางประการ เช่น แหล่งที่มาที่ไม่แน่นอนของวัตถุศิลปวัตถุอยู่ในสภาพที่ชำรุด ปัญหาในด้านการออกสำรวจข้อมูลภาคสนาม เป็นต้น ฉะนั้น ในการศึกษารังนี้ จึงใช้วิธีการสุ่มตัวอย่าง โดยเลือกแหล่งข้อมูลที่สำคัญ เช่น พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ศาสนสถานใหญ่ๆ และสำคัญๆบางแห่ง เป็นต้น และได้ทำการศึกษาโดยวิธีการเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปกรรมตามแบบศิลปเขมร เพราะได้มีผู้ศึกษาไว้แล้วอย่างชัดเจน ซึ่งเป็นแนวทางให้การศึกษาค้นคว้ามีความแน่นอนมากยิ่งขึ้น

ในการศึกษาศิลปกรรมรูปครุฑที่ปรากฏในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยนั้นได้จำแนกหลักฐานทางโบราณคดีซึ่งใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาออกเป็น

1. ศิลปกรรมรูปครุฑที่เป็นศิลา
2. ศิลปกรรมรูปครุฑที่เป็นปูนปั้น

3. ศิลปกรรมรูปครุฑสำริด

ในการตีความหมายนั้น ได้แสดงรูปแบบทางศิลปควบคู่ไปกับการศึกษาทางด้านคติความเชื่อ โดยใช้คติทางศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพิกายเป็นหลักในการตีความ เพราะศิลปกรรมรูปครุฑที่ค้นพบในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยนั้น ส่วนใหญ่ก็สร้างขึ้นตามคติที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น และใช้วรรณคดีมหากาพย์มหากาพย์และรามายณะเป็นหลักในการศึกษาตีความหมายและศึกษาความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องราวของครุฑอย่างละเอียด และเนื่องจากศิลปเขมรเป็นศิลปที่มีความสนใจในรูปครุฑมากและมีส่วนสำคัญในการสืบทอดอิทธิพลทางรูปแบบด้านศิลปมาสู่ประเทศไทย ช่วงเวลาหนึ่ง และส่งผลสะท้อนไปสู่ยุคต่อมา หลักในการศึกษาเปรียบเทียบเกี่ยวกับศิลปกรรมรูปครุฑในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยนี้ นำมาจากผลงานการศึกษาเกี่ยวกับวิวัฒนาการทางรูปแบบศิลปกรรมรูปครุฑในศิลปเขมรของบวสเชลีย

ดังนั้นจึงขอนำสาระสำคัญที่ได้มาจากการศึกษาวิจัยมาแสดงไว้ ดังนี้

ครุฑ เป็นสัตว์พันทางหรือสัตว์ผสมรูปแบบหนึ่ง ที่เกิดจากความคิดพื้นฐานของมนุษย์เกี่ยวกับการสร้างรูปแบบบางอย่างโดยการนำเอาลักษณะเด่นทางกายภาพของนกอินทรีมาประกอบขึ้นเป็นรูปแบบใหม่ที่มีได้เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ เพื่อให้เป็นตัวของอำนาจธรรมชาติโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับดวงอาทิตย์ ที่มนุษย์สามารถเข้าใจได้ชัดเจนและนำมาเทียบเป็นบุคคล และเมื่อภายหลังความคิดของมนุษย์กลายเป็นระบบความคิดในเชิงปรัชญาและศาสนามากขึ้น ครุฑจึงปรากฏขึ้นในอภินิหารรูปแบบของสัตว์พันทางมีปีกชนิดหนึ่งที่ดูยกย่องเป็นกึ่งเทพเจ้า กึ่งมนุษย์และกึ่งสัตว์ จากแนวความคิดทางวรรณคดีโดยเฉพาะทางวรรณคดีในยุคมหากาพย์ ถือว่าเป็นอำนาจของการคุ้มครองรักษา

การศึกษาทางด้านคติความเชื่อเกี่ยวกับครุฑนี้ ได้จำแนกการศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับครุฑที่ปรากฏในวรรณคดีออกเป็น 2 แนว คือ

1. คติครุฑที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต สืบเนื่องมาจากแนวความคิดเกี่ยวกับดวงอาทิตย์ในคัมภีร์พระเวท ซึ่งใช้นกเป็นสัญลักษณ์ ต่อมาในยุคมหากาพย์ครุฑถูกจินตนาการขึ้นมาในรูปแบบของสัตว์พันทางครึ่งคนครึ่งสัตว์ และโดยที่วรรณคดีมหากาพย์เน้นถึงเรื่องเทวอำนาจ ครุฑจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ที่เทพเจ้าใช้แทนอำนาจ ใช้เป็นพาหนะ เป็นผู้รับใช้ เป็นนักรบผู้กล้าหาญอันตบหนึ่งของพระวิษณุ และจากแนวความคิดซึ่งได้รับอิทธิพลจากทางเอเชียตะวันออกและความเป็นจริงในธรรมชาติเกี่ยวกับนกอินทรี ทำให้เกิดแนวความคิดที่ครุฑเป็นศัตรูกับนาคด้วย

ครุฑในวรรณคดีภาษาสันสกฤตตามคติพุทธศาสนาฝ่ายมหายานไม่แสดงบทบาทมากหรือเด่นเหมือนที่ปรากฏในวรรณคดีภาษาสันสกฤตตามคติศาสนาพราหมณ์ เพราะเพียงถูกนำไปเป็นพาหนะของพระธยานิพุทธอโมลสิทธิ เป็นเครื่องหมายเฉพาะของพระธยานิโพธิสัตว์วัชรปาณี ผู้ปกป้องคุ้มครองนาคในรูปแบบของครุฑ ครุฑกลับเป็นมิตรกับนาคตามหลักอหิงสา ครุฑในคติพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นเพื่อเป็นสื่อกลางในความพยายามอธิบายหลักปรัชญาในระดับสูงให้สามารถเข้าใจได้

2. คติครุฑที่ปรากฏในวรรณคดีภาษาบาลี เป็นเรื่องราวที่แทรกอยู่ในพระไตรปิฎกและชาดกต่างๆที่พระพุทธเจ้าใช้เป็นเรื่องเปรียบเทียบ เป็นอุทาหรณ์ประกอบพระพุทธโอวาท เพื่อเป็นสื่อช่วยให้เกิดความเข้าใจในปรัชญาระดับสูง วรรณคดีภาษาบาลีเน้นให้เห็นในเรื่องนี้มากกว่าในวรรณคดีภาษาสันสกฤต ครุฑในวรรณคดีบาลีรับเอาแนวความคิดมาจากครุฑในวรรณคดีภาษาสันสกฤตโดยนำเอามาดัดแปลงใช้ให้เหมาะสมตามหลักปรัชญาของตน ซึ่งได้ยู่ติความคิดเดิมของคติที่ปรากฏในเรื่องเกี่ยวกับการเป็นศัตรูของครุฑและนาคมาเป็นมิตรกับนาค บทบาทสำคัญและเด่นที่สุดของครุฑในวรรณคดีบาลีคือ การยึดถือพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ในคติมหายานเป็นสรณะของตน มุ่งปฏิบัติและแสวงหาธรรมเพื่อการหลุดพ้น เป็นมิตรกันแทนการเป็นศัตรู

เมื่อแนวความคิดในวรรณคดีได้สืบทอดไปสู่แนวความคิดเกี่ยวกับการสร้างงานศิลป์ ครุฑจึงได้รับการพัฒนาจากรูปแบบทางความคิดมาเป็นรูปแบบทางศิลป์ จะเห็นได้จากศิลปกรรมรูปครุฑที่มีลักษณะรูปแบบต่างๆ ทั้งในศิลปอินเดียและประเทศใกล้เคียง โดยเฉพาะในศิลปเขมรและศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมของอินเดีย

จากหลักฐานทางโบราณคดีในอินเดียค้นพบว่า ศิลปกรรมรูปครุฑที่เก่าที่สุดซึ่งเป็นรูปแบบของศิลปอินเดียยุคโบราณในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช อยู่ที่ด้านหลังของทับหลังชิ้นกลาง ณ ประตูทางเข้าคันทะวันออกของสถูปที่ 1 สาณจี มีรูปแบบเป็นนกขนาดใหญ่คล้ายนกแก้ว ปีกมีรูปแบบเหมือนปีกนกที่ประดิษฐ์ขึ้นในศิลปแบบเอเชียตะวันตก แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของเอเชียตะวันตกที่เข้ามามีบทบาทอย่างมากในช่วงแรกของศิลปกรรมอินเดีย แสดงคติดั้งเดิมเกี่ยวกับสภาพธรรมชาติโดยทั่วไปของนกและงูซึ่งชางนำมาสลักขึ้นเป็นส่วนตกแต่ง ไม่ได้มุ่งหมายจะสร้างตามคติทางศาสนา หลักฐานทางโบราณคดีชิ้นสำคัญที่แสดงความหมายเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกายที่เก่าที่สุดเท่าที่มีการค้นพบในขณะนี้พบที่เมืองเบสนคร ใกล้กับสาณจีในมัธยมประเทศ เป็นเสานหินที่มีหัวเสาเป็นศิลปกรรมรูปครุฑลอยตัวหรือที่เรียกว่า ครุฑวัช มีอายุในราว 200 ปีก่อนคริสต

กาล และในพุทธศตวรรษที่ 9-13 ศิลปกรรมรูปครุฑนิยมทำกันอย่างแพร่หลายและในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะในศิลปะแบบคุปตะและหลังคุปตะแสดงคติเกี่ยวกับครุฑพาหนะอย่างเด่นชัดควบคู่ไปกับคติที่เกี่ยวกับครุฑและนาค ศิลปกรรมรูปครุฑนี้แสดงลักษณะใบหน้านมนุษย์อย่างแท้จริง ใบหน้าค่อนข้างกลม ยิ้ม ผมเป็นขมวดทั่วทั้งเศียร ใส่ต่างหูทรงกลมขนาดใหญ่ นอกจากนั้นยังแสดงเกี่ยวกับครุฑโดยตรงด้วย เช่น การขโมยน้ำอมฤต เป็นต้น

ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ศิลปกรรมรูปครุฑที่มีใบหน้าเป็นมนุษย์ที่พบในทับหลังที่อชันดาถ้ำที่ 6 และ 26 และถ้ำเอลโลราถ้ำที่ 6 และ 14 เป็นส่วนหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบของครุฑในศิลปะเขมร และรูปแบบของทับหลังก็ได้อิทธิพลมาสู่รูปแบบของทับหลังแบบดาลาบริวติในศิลปะเขมรด้วยหลายประการ

จากการถ่ายทอดรูปแบบทางศิลปกรรมมาจากอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 นี้ ทำให้รูปครุฑที่ปรากฏบนทับหลังซึ่งค้นพบที่ดาลาบริวติ สถานที่แห่งหนึ่งบนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงมีลักษณะใบหน้าเป็นแบบอินเดียและมีลักษณะคล้ายคลึงกับที่พบที่สมโบโรไพรูกด้วย ดังนั้น ครุฑที่มีใบหน้าเหมือนมนุษย์ มีผมเป็นขมวด สวมต่างหูทรงกลมแบน ลำตัวคล้ายมนุษย์ พุงพลุ้ย มียุคนาคเศียรเดียวไว้ข้างละตัว และมีรูปลักษณะโดยทั่วไปค่อนข้างแข็งแกร่ง จึงเป็นรูปแบบที่มีอายุเก่าที่สุดในศิลปะเขมร ทั้งรูปแบบและคตินี้มีต่อเนื่องมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 15 โดยสลักไว้ที่ส่วนกลางวงโค้งและส่วนปลายแต่ละด้านของทับหลัง

ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา ศิลปกรรมรูปครุฑเริ่มมีรูปแบบที่ห่างจากรูปแบบของอินเดียและเป็นของตนเองมากขึ้น ลักษณะของมนุษย์เริ่มเลื่อมลง มีลักษณะของนกเด่นชัดมากขึ้น และเริ่มนำเอาเครื่องแต่งกายแบบชนนกะมาใช้ ภายหลังในช่วงศตวรรษต่อมาได้วิวัฒนาการกลายเป็นผ้าคาดส่วนกลางลำตัว และยังคงสืบทอดคติดั้งเดิมเกี่ยวกับครุฑและนาค

ที่ปราสาทสระพังพิง ศิลปะเขมรช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อจากศิลปะแบบคุเลนไปยังศิลปะแบบพระโคอายุในราวช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-กลางพุทธศตวรรษที่ 15 ครุฑพาหนะปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรก โดยแสดงภาพของพระวิฆณุประทับนั่งในท่าห้อยพระพระขงคังมาทั้งสองข้าง ปลายเท้าชี้ออก เป็นรูปแบบของครุฑพาหนะที่เก่าที่สุด ครุฑเริ่มมีจงอยปากนก มีการสวมกะบังหน้า มงกุฎเลียนแบบเทพเจ้าซึ่งยืนอยู่ เป็นรูปแบบที่มีต่อเนื่องมาหลายศตวรรษ นอกจากนั้นจะมีการหัดดอกจันทรไว้เหนือหัวด้วย ที่ปราสาทพระโค 589 ศิลปะแบบพระโค ภาพพระวิฆณุทรงครุฑและครุฑยุคนาค

ปรากฏมีขึ้น เป็นการแสดงคติเกี่ยวกับครุฑยุคนาคควบคู่ไปกับครุฑพาทนะ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงคติเกี่ยวกับครุฑยุคนาคที่สืบทอดมาในงานศิลปกรรมตลอดเวลา และที่ปราสาททอกลีป เอ พระวิษณุทรงครุฑในทามหาราชลีลาซึ่งรับอิทธิพลมาจากศิลปแบบชวาเป็นครั้งแรก

ในช่วงศิลปแบบพระโคเนื้อเองที่ครุฑเริ่มแยกตัวเองออกจากทับหลัง เพราะได้ค้นพบรูปแบบที่แยกออกมาจากทับหลังเป็นครั้งแรกในลวดลายปูนปั้นประดับเสาติดผนัง และที่ปราสาททอกลีปก็มีแนวโน้มนำรูปครุฑมาใช้ในส่วนประกอบของการตกแต่งสถาปัตยกรรม พบที่แนวของสันผนังระหว่างบัวหัวเสาอันหนึ่งซึ่งตกแต่งด้วยสิ่งตกแต่งแบบโค้งรูปใบไม้หลายแฉก ตกแต่งที่ปลายด้วยครุฑขนาดเล็กๆ ไม่ชัดเจน ซึ่งบวสเชลิเย่่นนิยฐานว่า น่าจะเป็นการแสดงความคิดเกี่ยวกับการเป็นผู้พิทักษ์ศาสนสถาน

ในศิลปแบบบาเต็ง ราวพุทธศตวรรษที่ 15 มีการสลักภาพพระวิษณุทรงครุฑในมาตราส่วนขนาดใหญ่เป็นครั้งแรกบนผนังอิฐภาในปราสาทกระวัน รูปแบบของครุฑพาทนะนี้คล้ายคลึงกับครุฑพาทนะที่ปราสาทพระโค แต่ได้มีวิวัฒนาการเกี่ยวกับท่าของครุฑ คือ ครุฑแสดงท่าที่ยกแขนทั้งสองข้างขึ้นรองรับพระชานุของพระวิษณุซึ่งคล้ายคลึงกับท่าแบกในระยะเวลาต่อมา ยังคงแสดงคติของครุฑพาทนะ

ในศิลปแบบเกาะแกร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปรากฏมีการสร้างศิลปกรรมลอยตัวขึ้นเป็นครั้งแรก เป็นทำการไล่ติดตามนาค มีลักษณะคล้ายคลึงกับครุฑที่ปราสาทกระวันและเริ่มมีรูปแบบที่แปลกขึ้น คือมีหางคล้ายหางม้า ต่างหูทรงกลมเปลี่ยนเป็นแบบตุ้ม ปีกแผ่ออกทั้งสองข้าง มีอีย่นยกออกมาทั้งสองข้าง ที่ปราสาทกระหม ในศิลปแบบนี้ เริ่มมีครุฑแบบที่มุมเชิง และมีครุฑเป็นเครื่องตกแต่งบนกลีบนูนปรากฏรูปครุฑยุคนาคเป็นครั้งแรก ครุฑปรากฏบนทับหลังภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระวิษณุบรรทมสินธุ์และพระวิษณุปางตรีวิกรม

ในช่วงระยะเวลาต่อมา คือในศิลปแบบแปรรูป ราวพุทธศตวรรษที่ 15 ครุฑมีน้อยลงและมักสร้างเลียนแบบศิลปแบบเก่า สลักเป็นภาพประกอบบนลวดลายที่ใช้ประดับศาสนสถาน เช่นบนอกเสากรอบประตู เป็นต้น

ในศิลปแบบบันทายไศรย ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ครุฑมักเลียนแบบจากรูปแบบเก่าๆ เป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ปรากฏรูปครุฑทวารบาลเป็นครั้งแรกที่เป็นศิลปกรรมลอยตัว มีลักษณะของมนุษย์เกือบทั้งหมด ยกเว้นใบหน้าที่เป็นนก เท้าและปีก

ศิลปแบบคลัง ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ไม่พบรูปครุฑในศาสนสถานที่สำคัญของยุคนี้

ในศิลปแบบบาปวน อายุในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ครุฑแสดงวิวัฒนาการแบบใหม่ มีใบหน้าคล้ายมนุษย์ ร่างกายเป็นนกกมากกว่ายุคใดๆที่ผ่านมา อกนูนมาก ไม่มีเขน ยกเว้นในบางครั้งที่ต้องใช้มือจับนาค ปีกเล็กเป็นแนวตรง ในสมัยนี้ ครุฑถูกนำไปใช้เป็นเครื่องประดับตามส่วนต่างๆ โดยเฉพาะส่วนเบ้องบนของศาสนสถานมากขึ้น เช่น ครุฑพราลี กระเบื้องเชิงชาย กลีบนูนปราสาทและกระเบื้องมุงหลังคา และมีเรื่อยไปจนถึงศิลปะในยุคหลังต่อมา แสดงคติเกี่ยวกับครุฑยุคขนาดเป็นส่วนใหญ่ เริ่มมีครุฑสำริด

ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปแบบบาปวนมาสู่ศิลปแบบนครวัดนี้ รูปพระวิฆณุทรงครุฑ เริ่มปรากฏมีทำขึ้นซึ่งมีลักษณะการจัดองค์ประกอบเป็นพิเศษ

ครุฑในศิลปแบบนครวัดโดยทั่วไป ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17- ต้นพุทธศตวรรษที่ 18 มีขนตามร่างกาย เคียรนง ครุฑที่มีอายุในตอนต้นศิลปแบบนครวัดแสดงท่าที่คล้ายครุฑที่ปราสาทเกาะแกร์ มือทั้งสองยกขึ้น ไม่มีปีก กะบังหน้าหายไป ลักษณะการยกมือขึ้นสูงนี้ได้ถ่ายทอดรูปแบบไปยังศิลปแบบขอมซึ่งแสดงเป็นครุฑแบก เช่นที่พบที่ส่วนปลายกรอบของหน้าบันที่ปราสาทธมมานนท์ นอกจากนี้ในศิลปกรรมรูปครุฑสำริดได้มีการแสดงรูปครุฑวัชคัวย คติเกี่ยวกับครุฑพาหนะยังคงมีควบคู่ไปกับคติครุฑกับนาค ซึ่งในช่วงตอนปลายของศิลปแบบนครวัดได้แสดงในรูปของครุฑยุคขนาดที่ปลายราวลูกกรงซึ่งให้อิทธิพลต่อเนื่องไปสู่ศิลปแบบขอม ในสมัยนี้ยังได้แสดงคติเกี่ยวกับครุฑแบกในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของสวรรค์อย่างชัดเจนที่สุด โดยการแสดงภาพครุฑแบกยืนเป็นแนวยาวภายใต้ภาพสวรรค์และเบ้องล่างเป็นภาพนรก แม้ว่า จะมีการแสดงคติที่เกี่ยวกับครุฑแบกก่อนหน้านี้อย่างแล้วก็ตาม

ครุฑในศิลปเขมรยุคสุดท้าย ราวพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นศิลปแบบขอม ปรากฏมีรูปครุฑยุคขนาดปลายราวลูกกรงซึ่งรับสืบทอดมาจากศิลปแบบนครวัด นิยมทำมากและครุฑแบกตามมุมของโคปุระหรือมุมผนังกำแพงและส่วนฐานของศาสนสถาน เช่น ครุฑแบกที่ฐานพระราชวังหลวง คติเกี่ยวกับครุฑและนาคยังคงมีสืบเนื่องมาในงานศิลปกรรมทุกรูปแบบ ครุฑจะอยู่คู่กับนาคเสมอ เป็นคติดั้งเดิมที่แผ่อยู่ในงานศิลปกรรมทั้งในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายและศาสนาพุทธฝ่ายมหายาน นาคยังคงเป็นศัตรูและเป็นอาหารของครุฑ ส่วนครุฑแบกแสดงคติ 2 อย่าง คือ

คติเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของสวรรค์ซึ่งมาจากแนวความคิดเกี่ยวกับจักรวาล โดยพิจารณาจากครุฑแบกที่มุมของโคปุระและมุมกำแพงของศาสนสถาน และแนวครุฑแบกที่เรียงเป็นแนวตลอดผนังส่วนฐานส่วนครุฑแบกซึ่งแสดงความหมายของการเป็นผู้พิทักษ์หรือทวารบาล แสดงไว้สลับกับรูปสิงห์แบกตรงส่วนทางเข้าของศาสนสถาน บนส่วนฐาน และครุฑยุดนาคตรงส่วนมุมต่างๆ ก็น่าจะแสดงในแนวของการเป็นผู้พิทักษ์ด้วยเช่นเดียวกัน ในขณะที่เดียวกัน ครุฑพาหนะก็ยังคงมีสืบทอดมาด้วยทั้งที่เป็นครุฑพาหนะของพระวิษณุซึ่งส่วนใหญ่ทำด้วยสำริดและครุฑพาหนะของเทพเจ้าในพุทธศาสนาซึ่งคงเป็นการนำเอาความคิดเกี่ยวกับครุฑพาหนะตามแบบเดิมมาดัดแปลงใช้ตามคตินิยมในสมัยนั้น นอกจากนั้นยังนิยมทำศิลปกรรมสำริดมากกว่าสมัยใดๆ เป็นรูปครุฑวัช ครุฑพาหนะและที่เป็นส่วนประกอบบลวดลายเครื่องใช้ในกิจพิธีและเครื่องใช้สอยต่างๆ

คติที่ปรากฏในศิลปกรรมรูปครุฑในศิลปะเขมรนั้น เป็นคติที่สืบทอดมาเกี่ยวกับคติครุฑและนาคคติครุฑพาหนะซึ่งมีอยู่ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย และคติเกี่ยวกับจักรวาลที่ครุฑเป็นสัญลักษณ์ของสวรรค์และขณะเดียวกันก็เป็นผู้พิทักษ์ด้วย

สำหรับในประเทศไทย ได้ศึกษาจากหลักฐานทางโบราณคดี 34 ชิ้นจำแนกได้เป็น 3 กลุ่ม คือ ศิลปกรรมรูปครุฑที่เป็นศิลา ซึ่งประกอบด้วยทับหลังที่แสดงภาพเกี่ยวกับครุฑยุดนาค ครุฑพาหนะ ภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับครุฑในรามเกียรติ์ ครุฑแบกซึ่งแสดงสัญลักษณ์ของสวรรค์ ครุฑยุดช้าง ศิลปกรรมภาพสลักบนส่วนของชิ้นเชิงบาตร เสาติดผนัง หน้าบัน กลีบขนุนปราสาท ครุฑยุดนาคปลายราวลูกกรง ศิลปกรรมลอยตัวศิลา ส่วนศิลปกรรมรูปครุฑที่เป็นปูนปั้นนั้น พบรูปครุฑยุดช้างปูนปั้นใช้เป็นส่วนลวดลายประดับศาสนสถาน และกลุ่มสุดท้ายเป็นกลุ่มของศิลปกรรมรูปครุฑสำริด ที่ประกอบด้วยครุฑวัชหรือครุฑยุดคองสำริด ครุฑพาหนะสำริด และศิลปกรรมรูปครุฑประดับส่วนของวัตถุที่ใช้ในกิจพิธีหรือเป็นเครื่องใช้สอยที่ทำด้วยสำริด

รูปแบบของศิลปกรรมรูปครุฑที่เก่าที่สุด พบบนทับหลังที่พบที่วัดทองทั่ว จังหวัดจันทบุรี เป็นรูปครุฑยุดนาคยืนอยู่ตรงกลางทับหลัง กำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งร่วมสมัยเดียวกันกับครุฑยุดนาคบนทับหลังซึ่งค้นพบที่ถ้ำลาบรวิตในศิลปะเขมร ครุฑมีใบหน้าเป็นมนุษย์ म्म้วนเป็นลอน พงพวย มีเท้าขนาดใหญ่ รูปแบบของครุฑซึ่งมีใบหน้าเป็นมนุษย์นี้คล้ายคลึงกับครุฑในศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะด้วย เป็นการถ่ายทอดรูปแบบให้แกกัน

อย่างไรก็ตาม ครุฑในช่วงระยะเวลาต่อมาแสดงเป็นรูปนกมากขึ้น เสียขนและลำตัวมนุษย์ สวมเครื่องกะบังหน้า มีดอกจันทร์ที่อยู่เหนือหู สามารถนำไปเทียบเคียงได้กับครุฑในศิลปะเขมรช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อมาสู่ศิลปะแบบสมัยสร้างเมืองพระนคร อายุในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 มีอยู่บนทับหลังเป็นรูปครุฑยุดนาคและครุฑพาหนะ ในช่วงที่สาม ครุฑยังคงแสดงรูปแบบเดิม เริ่มมีเข้มีขัณฑ์นกก เท้าคล้ายเท้าสิงห์ นิยมแสดงท่าก้าวเดินหรือท่าแบก มีรูปแบบพิเศษแบบศิลปะแบบบาปวน คือมีปีกแต่ไม่มีเขน ครุฑในช่วงนี้เทียบได้กับครุฑในศิลปะแบบบาปวนตอนครวัดตอนต้น อายุในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ประดับบนทับหลัง บนส่วนของชั้นเชิงบาตร หน้าบันและเสาศิลาฉนวน แสดงรูปครุฑยุดนาค ครุฑพาหนะ ครุฑแบก ในช่วงสุดท้าย ครุฑมีใบหน้าเป็นนก มีเขนและเครื่องอาวุธประดับมากมาย มักแสดงท่ายืน ยกเขนสองข้างขึ้น ปีกกางออก แสดงรูปครุฑพาหนะ ครุฑยุดนาคปลายราวอุรุกรง นิยมทำเป็นแบบลอยตัวศิลาและสำริด มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

คติเรื่องครุฑในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยประกอบด้วยคติดั้งเดิมเกี่ยวกับครุฑและนาค ครุฑเป็นศัตรูและกินนาคเป็นอาหารซึ่งเกิดขึ้นจากลักษณะธรรมชาติของสัตว์จำพวกนกและงูซึ่งเป็นศัตรูกัน มีเรื่องราวปรากฏในวรรณคดีมหากาพย์มหากาธะและสืบทอดมาแสดงในรูปแบบศิลปะครุฑยุดนาคจึงเป็นคติที่ทำต่อเนื่องกันมาตลอด มีสอดแทรกในงานศิลปกรรมทุกสมัย เป็นคติแรกที่รับมาจากศิลปะเขมร นอกจากนั้นยังมีคติเกี่ยวกับครุฑและช้างซึ่งเป็นอาหารของครุฑเช่นเดียวกัน นำมาจากเรื่องราวของครุฑในวรรณคดีภาษาสันสกฤตมาดัดแปลงใช้ตามความถนัดของช่าง พบครั้งแรกในราวประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-17

คติเกี่ยวกับพระวิฆณุในฐานะพาหนะ รับรูปแบบและคติโดยตรงมาจากศิลปะเขมร ราวพุทธศตวรรษที่ 15 นอกจากนั้นยังแสดงคติเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของพระวิฆณุและลัทธิไวษณพนิกาย แสดงเป็นรูปครุฑพัวหรือครุฑยุดธงสำริด รับโดยตรงมาจากเขมรเช่นเดียวกันในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ในศิลปะแบบนครวัดและแบบบาปวน เป็นคติที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย

คติเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของสวรรณค์เป็นไปตามคติของจักรวาล พบในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 แสดงในรูปของครุฑแบก คล้ายคลึงกับแถวของครุฑแบกที่ปรากฏบนแนวแบ่งภาพเล่าเรื่องที่เกี่ยวกับสวรรณค์และนรก แต่เนื่องจากปราสาทหินพิมายและปราสาทหินพนมรุ้งซึ่งค้นพบศิลปกรรมตาม

คตินี้สร้างขึ้นในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปะแบบขอมไปสู่วัฒนธรรมเขมรโบราณจึงมีได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะเขมร โดยตรงแต่เป็นรูปแบบและคติที่สัมพันธ์กัน สำหรับศิลปะเขมรในส่วนฐานหรือมณฑลสถานขนาดใหญ่ตามแบบศิลปะเขมรแบบขอมไม่พบในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย เพราะจากหลักฐานทาง โบราณคดีที่ค้นพบและนำมาใช้ศึกษาพบ เฉพาะส่วนของชั้นเชิงบาตรและบนทับหลังซึ่งคล้ายคลึงกับตำแหน่งที่พบในศิลปะเขมรแบบนครวัด นอกจากนั้น กรูขุแบงยังแสดงคติเกี่ยวกับการเป็นผู้พิทักษ์ศาสนสถานด้วย กำหนดอายุในช่วงเดียวกัน คือในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

ข้อเสนอแนะ

จากผลการศึกษาวิจัยคติเรื่องกรูขุแบงศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย ทำให้เกิดแนวความคิดขยายกว้างออกไปหลายทาง ในที่นี้ ขอเสนอแนะสำหรับที่น่าสนใจจะทำการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับคติเรื่องกรูขุแบงผลงาน โบราณวัตถุสถานและศิลปกรรมรูปแบบต่างๆ เพราะในศิลปะแบบอยุธยาตอนต้นนั้นได้รับเอารูปแบบศิลปะและแนวความคิดเกี่ยวกับกรูขุแบงตามแบบศิลปกรรมแบบเขมรนี้มาใช้ในรูปแบบของกรูขุแบงที่ประดับศาสนสถาน และมีแนวความคิดเกี่ยวกับกรูขุแบงที่ปรากฏในยุคต่อมาจนถึงปัจจุบันด้วย คือการใช้กรูขุแบงเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นเสมือนหนึ่งเทพเจ้าที่ประทับบนโลกมนุษย์ โดยปรากฏบนผืนธงประจำพระองค์พระมหากษัตริย์ บนเหรียญกษาปณ์ สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าสนใจให้มีการศึกษาค้นคว้าต่อไป นอกจากนั้น ยังมีสิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ มีการค้นพบศิลปกรรมรูปกรูขุแบงในงานจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัตนโกสินทร์ และการประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นตามแนวของพุทธศาสนาฝ่ายหินยานด้วย สิ่งเหล่านี้จึงน่าที่จะมีการศึกษาต่อไป